

رویکرهای چهارگانه در اخلاق اسلامی

- ❖ آشنایی با ادوار تحول ، متون اصلی و
- ❖ شخصیت های برجسته

حجت الاسلام دکتر مهدی علیزاده

اهمیت آشنایی با تاریخ علم و جریان شناسی دانش

افزایش عمق و دقت نظر علمی و وسعت نگاه به ابعاد دانش و ظرفیت‌ها و محدودیت‌های آن

تفاوت نظام ، مکتب رویکرد و جریان

ویژگی‌های علمی و مختصات اجتماعی

منشأ تفاوت در
مکاتب و رویکردهای اخلاق اسلامی

محوریت منابع معرفتی و
به تبع آن روش شناسی
دانش

رویکرد یکم

اخلاق نقلی

دوره نخست

تأسیس اخلاق نقلی

دوره صدور حدیث از معصوم با بعثت رسول اکرم (ص) شروع می‌گردد. این مدت نورانی در نزد اهل سنت محدود به ۲۳ سال زندگی پیامبر اکرم (ص) می‌باشد، اما شیعیان آن را ۳۳۳ سال یعنی پایان عصر غیبت صغرای حضرت ولی عصر (عج) می‌دانند. طبق روایاتی که از طریق شیعه و سنی نقل گردیده است، پیامبر اکرم (ص) بارها مسلمانان را تشویق می‌کردند تا آنچه را که از او می‌شنوند ضبط کرده به دیگران منتقل کنند. اما اهل تسنن در قرن اول و تا زمان خلافت عمر بن العزیز از نگارش حدیث اجتناب کردند؛ در حالی که این تلاش در جامعه شیعی با حضرت امیرالمؤمنین علی (ع) شروع گردید و با ابورافع ادامه یافت و در عصر صادقین (ع) و به دست اصحاب آنها به اوج خود رسید.

از قرن دوم به بعد، با جمع‌آوری و حداکثر دسته‌بندی آیات و روایاتی در موضوع اخلاق، اخلاق نقلی شکل گرفت. از زمان آغاز و سپس تکامل این جریان در میان شیعیان پنج دوره و در نزد اهل سنت چهار دوره به خود دیده است. دوره اول آن، زمان تأسیس و دوره دوم عصر شکوفایی این تلاش می‌باشد که در این درس دانشجو با ویژگی‌ها و سپس آثار ارائه شده در این دو دوره از سوی شیعیان و اهل سنت آشنا خواهد

محتوای آموزشی

اخلاق نقلی به تصنیفاتی اطلاق می‌شود که در حوزه اخلاق، نویسندگان آنها به گردآوری روایات و آیات اخلاقی پرداخته‌اند. قبل از تفصیل ادوار این رویکرد که در واقع چیزی جز تاریخچه اخلاق نگاری روایی نیست، چند نکته شایان تذکر است:

۱. در این تاریخچه به کتابهایی که منسوب به خود ائمه علیهم السلام هستند و تاریخ‌نگاران، گردآوران و مصنفانی برای آنها از میان راویان ذکر نکرده‌اند، نمی‌پردازیم؛ مانند کتاب شریف «صحیفه سجادیه» منسوب به امام سجاده (ع) و کتاب «مصباح الشریعه» منسوب به امام صادق (ع) (هر چند صحیفه سجادیه قطعی الانتساب است اما مصباح الشریعه چنین نیست).

محتوای آموزشی

۲. در این تاریخچه صرفاً به آن دسته از کتابهای روایی می پردازیم که موضوع اصلی آنها اخلاق و آداب است، خواه به نحو حاشیه ای و فرعی به موضوعات دیگر هم پرداخته باشند یا نه بدین ترتیب کتاب هایی - هر چند معتبر و مشهور - که اخلاق بخشی از موضوعات متنوع آنها را تشکیل می دهد، مورد اشاره قرار نمی گیرند؛ مانند کتاب شریف «نهج البلاغه» و کتاب پر ارج تحف العقول. آنچه گفته شد، در مورد تک نگاری ها صدق می کند، اما در مورد جوامع یا همان موسوعه های روایی که مشتمل بر حجم عظیمی از روایات بوده و در قالب بخش های کمابیش مستقل و مجلدات متعدد تنظیم شده اند؛ طبعاً بخش یا مجلدات خاص اخلاقی آنها مورد بحث قرار میگیرد.

محتوای آموزشی

۳. در این قسمت برخلاف رویکردهای عقلی - فلسفی ، شهودی - عرفانی و تلفیقی، که در قسمتهایی بعد مورد بحث قرار می گیرند، آثار شیعه و اهل سنت را- به دلیل اختلاف نظر بنیادین در مسأله عصمت و حجیت قول پیشوایانی به جز رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) - به تفکیک ذکر می کنیم.
۴. در برخی از کتب اهل سنت، افزون بر روایات نبوی، اقوال صحابه - که اصطلاحاً به آنها «اثر» گفته می شود - نیز راه یافته است.

دوره اول: دوره تأسیس و رشد

این دوره در مکتب اخلاق روایی شیعه مشتمل بر سده‌های دوم و سوم هجری است. همه مصنفان این دوره، از اصحاب ائمه علیهم السلام هستند که برای نخستین بار به جمع‌آوری و تدوین احادیث خاصی اخلاقی روی آوردند.

در این دوره کتاب‌های زیادی از سوی شیعه و اهل سنت به نام «الزهد» نگارش یافت. تألیف این آثار، که به «الزهدیات» موسوم شدند، در اواخر دوران بنی‌امیه و اوایل دوران بنی‌عباس، حکایت از نوع آسیب‌شناسی فرهنگی علمای اسلام دارد که جامعه را مبتلای به دنیاطلبی، تکاثر ثروت و تجمل‌گرایی می‌دیدند.

برآیند آثار در این دوره، هنوز نضج و نظام لازم را هنوز به دست نیاورده و زاویه دید مؤلفان از دقت اخلاقی کافی برخوردار نبود. باوجود این از میان چهار کتاب مذکور در ذیل، مورد سوم، نسبت به موضوع خود از جامعیت و مانعیت و نظام بهتری برخوردار است.

دوره اول: دوره تأسیس و رشد

۱-۱. صفه المؤمن و الفاجر، تألیف اسماعیل بن مهران متوفای سده دوم. وی از اصحاب امام صادق، امام کاظم و امام رضا علیهم السلام بود؛

۱-۲. کتاب الزهد، تألیف حسین بن سعید اهوازی، متوفای حدود ۲۵۰ هجری. وی از اصحاب امام رضا، امام جواد و امام هادی علیهم السلام بود.

۱-۳. المحاسن، تألیف محمد بن خالد برقی، متوفای ۲۷ یا ۲۸۰ هجری. او از یاران امام جواد و امام هادی علیهم السلام بود.

۱-۴. کتاب المعانات من دخول الجنة، تألیف ابومحمد جعفر بن احمد قمی، متوفای اواخر سده سوم.

آثار شیعه

دوره اول: دوره تأسیس و رشد

۲. آثار اهل سنت

این دوره در مکتب اخلاق روایی اهل سنت مشتمل بر سده‌های دوم و سوم هجری است. مصنفان آثار این دوره - ابن مبارک، ابن حنبل، امام بخاری، ابن ابی‌الدنیا - جملگی از ائمه حدیث اهل سنت‌اند. ابن حنبل و امام بخاری از تأثیرگذارترین چهره‌های علمی و اجتماعی تاریخ اهل سنت می‌باشند. احمد بن حنبل پیشوای حنابله و امام بخاری بزرگ‌ترین محدث سنیان است و کتابش «صحیح الجامع الکبیر» معتبرترین متن روایی ایشان به شمار می‌رود. ویژگی منحصر به فرد ابن ابی‌الدنیا، کار تخصصی اوست؛ وی تنها محدث بزرگ و شهیر است که تقریباً تمام توجه و اهتمام خویش را به تدوین و تنظیم احادیث اخلاقی معطوف داشته است.

دوره اول: دوره تأسیس و رشد

۱-۲. کتاب الزهد و کتاب البر و الصلۀ، تألیف ابوعبدالرحمن بن مبارک مروزی، متوفای ۱۸۱ هجری.

۲-۲. کتاب الزهد، تألیف احمد بن حنبل شیبانی، متوفای ۲۱ هجری،

۳-۲. کتاب الزهد، تألیف هناد بن سری کوفی، متوفای ۲۳ هجری.

۴-۲. الادب المفرد، تألیف محمد بن اسماعیل بخاری مشهور به امام بخاری، متوفای ۲۵۹ هجری،

۵-۲. موسوعه رسائل ابن ابي الدنيا، تألیف ابوبکر عبدالله بن محمد، معروف به ابن ابي الدنيا، متوفای ۲۸۱ هجری.

آثار اهل سنت

دوره دوم

شکوفایی و پختگی

دوره دوم دوره شکوفایی و پختگی

۱. آثار شیعه

این دوره از مکتب اخلاق نقلی از سده چهارم هجری آغاز می‌شود و تا پایان سده دهم ادامه می‌یابد. از مجموع این هفت قرن، سده‌هایی ۴، ۶ و ۷ از برجستگی بیشتری برخوردارند و سده دهم و تا حدودی نهم عصر کم‌رونقی تصانیف اخلاق روایی به شمار می‌رود.

دوره دوم دوره شکوفایی و پختگی

آثار شیعه

۱. الکافی، تألیف محمد بن یعقوب کلینی، متوفای ۳۲۹ هجری.

۲. مکارم الاخلاق، تألیف علی بن احمد کوفی، متوفای ۳۵۲ هجری.

۳. المواعظ، تألیف شیخ صدوق، متوفای ۳۸۱ هجری.

۴. مصادقه الاخوان، تألیف همان نویسنده.

۵. عیون الحکم و المواعظ، تألیف علی بن محمد لیشی واسطی، متوفایی بعد از ۵۷؛ هجری،

۶. ذخیره المتعظ والواعظ، تألیف همان نویسنده.

۷. نزهه الناظر و تنبیه الخاطر، تألیف حسین بن نصر الحلوانی، متوفای سده پنجم هجری.

۸. الاداب الدینیة للخزانه المعینیة، تألیف امین الدین فضل بن حسن طبرسی صاحب تفسیر مجمع البیان،

دوره دوم دوره شکوفایی و پختگی

آثار شیعه

۹. غررالحکم و دررالکلم، تألیف عبدالواحد آمدی، متوفای ۵۵۰ هجری.

۱۰. مکارم الاخلاق، تألیف حسن بن فضل بن حسن طبرسی، متوفای اوخرسده ششم هجری.

۱۱. مشکاه الانوار، تألیف علی بن حسن بن فضل طبرسی، متوفای اوایل سده هفتم هجری.

۱۲. تنبیه الخواطر و نزهه النواظر، تألیف ورام بن اُبی فراس، متوفای ۹۰۵ هجری.

۱۳. جامع الاخبار (معارض الیقین)، تألیف محمد بن محمد سبزواری، متوفای ۹۷۹ هجری.

۱۴. إرشاد القلوب (۵۵ باب اول از مجموع ۵۶ باب)، تألیف حسن بن اُبی الحسن دیلمی، متوفای سده هشتم هجری.

۱۵. اعلام الدین فی صفات المؤمنین، تألیف همان نویسنده.

۱۶. التحصین و صفات العارفين، تألیف ابن فهد حلی، متوفای ۸۰۱ هجری.

دوره دوم دوره شکوفایی و پختگی

معدل عمومی آثار این دوره از حیث جامعیت عناوین اخلاقی، اتقان محتوایی احادیث، عنوان گذاری و تبویب روایات و نگاه ویژه اخلاقی و تفکیک اخلاق از سایر معارف دینی نسبت به دوره اول، از رشد و بهبود قابل توجهی برخوردار است. البته برخی از آثار این دوره، از آثار دیگر به مراتب برترند؛ مانند: اصول الکافی، غررالحکم، مشکاه الأنوار، نزهه الناظر و اعلام الدین. البته اصول کافی در این میان در عنوان گذاری برای ابواب احادیث از دقت بالاتری نسبت به سایر آثار برخوردار است، همان طور که مشکاه الانوار و نزهه الناظر در چینش و ترتیب ابواب و اعلام الدین و غررالحکم در پوشش و شمول موضوعات بیشتر، از سایر کتاب ها برترند.

برخی از نویسندگان آثار این دوره، از جایگاه ممتازی میان علمای شیعه در طول تاریخ برخوردارند؛ مانند؛ شیخ کلینی، شیخ صدوق که از بزرگترین محدثان تاریخ تشیع اند و امین الدین طبرسی، صاحب مجمع البیان، پیشاهنگ مفسران کبیر شیعی و متکلمی چیره دست بوده و اقوالش در ادب عربی نیز مورد ارجاع و استناد قرار گرفته است.

مفاد کتاب هشتم، مکارم الاخلاق، بیش از آن که در خصوص اخلاق باشد، درباره آداب اخلاقی و دینی است و التحصین، شامل گردآوری، تنظیم و شرح ۵۳ حدیث نبوی است.

دوره دوم دوره شکوفایی و پختگی

۱. الاداب الحمیده و الاخلاق النفیسه، تألیف محمد بن جریر طبری، متوفای ۳۱۰ هجری.
۲. مکارم الاخلاق و معالیها، تألیف محمد بن سهل خرائطی سامری، متوفای ۳۲۷ هجری.
۳. مساوی الاخلاق و مذمومها، تألیف همان نویسنده.
۴. مکارم الاخلاق، تألیف سلیمان بن احمد طبرانی، متوفای ۳۶۰ هجری.
۵. تنبیه الغافلین، تألیف نصر بن محمد سمرقندی، متوفایی، ۳۷۰ هجری.
۶. شعب الایمان، تألیف احمد بن حسین بیهقی، متوفای ۴۵۸ هجری.
۷. شجره المعارف و الاحوال، تألیف عز بن عبدالسلام، متوفای ۶۶۰ هجری.
۸. ریاض الصالحین، تألیف یحیی بن شرف نووی، متوفای ۶۷۶ هجری.
۹. ذم قسوه القلب، تألیف حافظ ابن رجب حنبلی، متوفای ۷۹۵ هجری.
۱۰. کشف الکربه فی وصف حال اهل القربه، تألیف همان نویسنده.
۱۱. کنز العمال، جلد سوم، تألیف علاءالدین متقی هندی، متوفای ۹۷۵ هجری.

آثار اهل سنت

دوم دوره شکوفایی و پختگی

معدل عمومی آثار اهل سنت در این دوره از لحاظ حجم احادیث، گستره شمول موضوعات، دقت در عناوین و ترتیب و چینش ابواب از سطح علمی کتاب‌های دوره قبل تمایز چشمگیری می‌یابد (البته باید رسائل ابن ابی الدنيا را تا حدودی استثنا کرد). در میان مصنفان کتب این دوره، شخصیت‌هایی برجسته‌ای وجود دارد؛ مانند: محمد بن جریر طبری، که در تفسیر و تاریخ و حدیث از پیشگامان این علوم است و تفسیر و تاریخ وی شهرت زیادی دارد؛ بیهقی، که از فقهای به نام ائمه حدیث و متکلمان تأثیرگذار شافعی است و تا حدودی سلفی مسلک به شمار می‌آید.

دوره دوم دوره شکوفایی و پختگی

کتاب شعب الایمان بیهقی در اخلاق، جزو مبسوطترین آثار اخلاق روایی اهل سنت می‌باشد که در ۷ جلد بر پایه حدیث نبوی: «الایمان بضع و سبعون شعبه...» (یعنی ایمان هفتاد و اندی شاخه دارد) تنظیم شده است و سه تن از علمای اهل سنت در سده‌های بعد به تلخیص آن همت گمارده‌اند؛ ریاض الصالحین به جهت احتوای موضوعات متنوع اخلاقی و اشتغال بر طیف وسیعی از آداب اخلاقی و تا حدودی فقهی و نیز به جهت اشتهار و اعتبار مؤلفش مورد توجه بسیار واقع شده و شروح قابل توجهی بر آن نگاشته شده است؛ امام نووی، شارح بزرگ کتاب صحیح مسلم، که از استادان مسلم حدیث به شمار می‌رود آن را در ۹ مجلد شرح کرده البته کتاب ریاضی الصالحین از حیث تبویب و چینش اجزا و نیز از جهت اشتغال بر عناصر غیر اخلاقی (یعنی فقهی و...) نمره مقبولی دریافت نمی‌کند؛ حافظ ابن رجب حنبلی از زمره محدثانی است که به مقوله اخلاق اهتمام ویژه‌ای نشان داده است، ولی افزون بر دو کتاب فوق، یک کتاب در دعا به نام لطائف المعارف و دو کتاب نیز در شرح حدیث به نام‌های جامع العلوم و الحکم و شرح حدیث «ما ذئبان جائعان» به رشته تحریر درآورده است.

دوره دوم دوره شکوفایی و پختگی

در میان کتاب‌های دوره دوم اخلاق نقلی اهل سنت، بی‌شک کتاب شجره المعارف و الاحوال نوشته فقیه، عارف و مفسر بزرگ شامی عز بن عبدالسلام از منزلت برتری برخوردار است.

کنزالعمال از جامع‌ترین کتب روایی اهل سنت است که مشتمل بر ۴۶۶۲۴ حدیث بوده و در شانزده جلد حجیم به چاپ رسیده است، متقی هندی ۸۹۰ صفحه از جلد سوم جامع روایی خود را به عناوین اخلاقی اختصاص داده است. وی احادیث این بخش را از قریب به هفتاد مأخذ گردآوری کرده و آنها را در ذیل ۶۳ عنوان با ترتیب الفبایی و بدون ذکر اسناد حدیث تبویب و تنظیم کرده است.

چکیده

۱. دوره تأسیس و رشد اخلاق نقلی، سده‌های دوم و سوم هجری است و همه مصنفان این دوره در بین شیعیان، از اصحاب ائمه (ع) هستند.
۲. در میان کتب دوره اول شیعی، محاسن برقی از جامعیت و مانعیت و نظام برتری برخوردار است.
۳. در دوره اول «زهدیات» متعددی از سوی شیعه و سنی نگاشته شده که بیانگر واکنشی راجع به ابتلای جامعه به دنیاطلبی و تکاثر ثروت می‌باشد.
۴. مصنفان سنی این دوره، جملگی از ائمه حدیث اهل سنت می‌باشند که مؤثرترین آنها بخاری و احمد بن حنبل هستند.
۵. در میان کتب سنی، رسائل ابن ابی الدنيا از شکل تخصصی و توجه و اهتمام بیشتری به تنظیم احادیث اخلاقی برخوردار است.
۶. دوره شکوفایی اخلاق نقلی سده‌های چهارم تا دهم را شامل می‌شود.
۷. در کتب شیعی دوره دوم، آثار از حیث جامعیت و احتوای عناوین اخلاقی، اتقان محتوا، تبویب، و نگاه ویژه اخلاقی و تفکیک اخلاقی از سایر مباحث، رشد قابل توجهی دارند.
۸. کتاب کافی در عنوان گذاری ابواب احادیث و مشکاه الانوار و نزهه الناظر در چینش و ترتیب ابواب و نیز اعلام الدین و غررالحکم در پوشش موضوعات بیشتر، برتری دارند.
۹. آثار سنی این دوره از لحاظ حجم، گستره موضوعات، دقت در عناوین و تبویب، رشد زیادی دارند.
۱۰. شعب الایمان از مبسوط‌ترین آثار اخلاقی اهل سنت است. ابن رجب حنبلی آن را تلخیص کرده است.

دوره سوم

موسوعه نگاری

و

اخلاق و حیانی

با شکل‌گیری دولت ملی صفویه در ایران و داعیه تشیع از سوی آنان، مجال و فضای مناسبی برای علمای شیعی پیش آمد تا بتوانند به گسترش معارف دینی پردازند، از سوی دیگر رواج تفکر اخباریگری توسط محمدامین استرآبادی باعث گردید که علما، متأثر از این نگرش جدید به تدوین آثار عظیم و گران‌سنگ روایی روی آوردند. بدین‌سان دوره موسوعه‌نگاری و تدوین جوامع روایی آغاز شد که در درون آن‌ها احادیث اخلاقی نیز در مجموعه‌های یکدست گردآوری و تبویب می‌گردید. گفتنی است این دوره مختص جامعه شیعی بوده و کتب اخلاق‌نگاری اهل تسنن از چنین منزلگاهی عبور نکرده است.

آخرین و ژرف‌ترین منازل تطور علم اخلاقی، نضج اخلاق و حیانی است که توسط دانشمندان معاصر صورت می‌گیرد. در این تلاش‌های علمی که گاه با بهره‌های اشراقی از قرآن کریم همراه بوده‌اند آثار بی‌سابقه‌ای به منصفه ظهور رسیدند.

در این درس پس از پرداختن به دوره موسوعه‌نگاری و شرح روایات، آثار این دوره را ذکر نموده به تبیین دوره توقف در مکتب اخلاق روایی خواهیم پرداخت و در پایان ادوار اخلاق نقلی، با آثار شیعی و سنی اخلاق و حیانی آشنا می‌گردیم.

دوره سوم: دوره نهضت موسوعه نگاری و شرح نگاری

در سده یازدهم جنبش عظیمی برای تدوین کتاب‌های بزرگ روایی، که اصطلاحاً «جوامع» یا «موسوعه های روایی» نام دارند، در جهان شیعه به راه افتاد. خود این حرکت دور مرحله داشت؛ در مرحله نخست دو کار انفرادی صورت گرفت و در مرحله دوم یک کار عظیم گروهی تحقق پذیرفت. حاصل این حرکت سه اثر ذیل بود:

۱. الوافی، تألیف محدث بزرگ مولی محسن فیض کاشانی، متوفای ۱۰۹۱ هجری، مشتمل بر ۲۴ جلد.
۲. وسائل الشیعه، تألیف محدث شهیر شیخ حرّ عاملی، متوفای ۱۱۰۴ هجری، مشتمل بر ۳۰ جلد.
۳. بحار الانوار، تألیف جمعی از علما و زیر نظر حدیث پژوه پرآوازه، علامه محمدباقر مجلسی، متوفای ۱۱۱۰ یا ۱۱۱۱ هجری، مشتمل بر ۱۱۰ جلد.

الوافی به غرض گردآوری مجموعه احادیث کتب اربعه حدیث شیعیه (الکافی، التهذیب، الاستبصار و من لایحضره الفقیه) و تنظیم دقیق تر آنها با توضیحات کوتاه مصنف در ذیل احادیث، تدوین شد. جلد های ۴ و ۵ این مجموعه به احادیث اخلاقی اختصاص یافته است و امتیاز آن بر بخش اخلاقی اصول کافی آن است که اولاً تنظیم و تبویب احادیث سامان بهتری یافته است؛ ثانیاً: توضیحات کوتاه مصنف دانشمند، مخاطب را در درک مفاهیم و پیام احادیث کمابیش یاری می کند.

وسائل الشیعه

کتاب وسائل الشیعه گردآوری و تنظیمی بدیع و کاملاً فنی از احادیث فقهی است که به جهت اعتبار و حسن سلیقه مؤلف و اتقان اثر، کتاب وی به زودی در پژوهش‌های فقهی جایگاه ویژه‌ای یافت و اکنون چند سده است که به ابزار اصلی تحقیقات روایی در استنباطات فقهی تبدیل شده و به «چکش فقها» اشتهار یافته است. جناب شیخ حر عاملی هنگامی که در نگارش، به کتاب الجهاد رسیده و احادیث جهاد علیه کفار و... را تدوین و تبویب می‌کرد، به تناسب به بحث جهاد نفس پرداخت و از این رو یکصد و یک باب را برای تنظیم احادیث اخلاقی در نظر گرفت که اکنون بخشی از مجلد ۱۵ و ۱۶ از این مجموعه را به خود اختصاص داده است.

بحار الانوار

بحار الانوار بزرگ‌ترین مجموعه روایی شیعه مشتمل بر ۱۱۰ جلد است. این کتاب حاوی احادیث ۳۶۵ کتاب و رساله حدیثی متعلق به سده‌های یکم تا یازدهم است. در آفرینش موسوعه عظیم بحار الانوار، دانشوران زیادی شرکت داشته‌اند که با هدایت و نظارت علمی «علامه مجلسی» به پدیدآوری این اثر عظیم توفیق یافتند.

سیزده جلد این اثر، یعنی مجلدات ۶۴ تا ۷۶ به اخلاقی اختصاص دارد؛ در این میان جلدهای ۶۴، ۶۵ و ۶۶ به ایمان، اسلام و تشیع و لوازم و مقدمات اخلاقی آنها اختصاص یافته است و جلدهای ۶۷ و ۶۸ به مکارم اخلاق، جلدهای ۶۹، ۷۰ و ۷۱ به مساوی اخلاقی، جلد ۷۲ به حقوق مؤمنین و آداب معاشرت، جلد ۷۳ به آداب و سنن اسلامی، جلدهای ۷۴ و ۷۵ به مواعظ و حکم و جلد ۷۶ به معاصی و کبائر تخصیص یافته است.

بحار الانوار

افزون بر این ۱۳ جلد، جلد‌های ۱، ۲، ۹۰، ۹۱ و ۹۲ نیز به صورت پراکنده مشتمل بر برخی سرفصل‌های اخلاقی هستند. البته جلد ۷۶ کمابیش مطالب و عناوین اخلاقی - فقهی را در بر دارد و برخلاف دوازده جلد پیش از خود در حوزه اخلاق یکدست نیست.

شایان ذکر است که الگوی تنظیم ابواب و چینش سرفصل‌ها و عناوین مجلدات اخلاقی بحار الانوار، همان اسلوب چیدمان و ساختار حاکم بر کتاب اصول کافی است.

کتاب بحار الانوار از جهت میزان دقت در عناوین اختیار شده برای احادیث، شمول و دامنه موضوعات، استیفای کامل همه مأخذ پیشین و در نتیجه، سهولت دسترسی به همه میراث روایی امامیه و سرانجام اشمال بر بیان‌ها و توضیحات کوتاه و مغتنم ذیل احادیث در جایگاه ویژه و ممتازی قرار دارد؛ هر چند در خصوص تبویب و نظام‌مند ساختن سرفصل‌های اخلاقی از انتظام و اتقان و شفافیت مجلدات ۴ و ۵ الوافی فیض کاشانی اندکی فاصله دارد.

شرح نگاری ها

در طی یکصد سال، از حدود ۱۰۳۰ هجری تا ۱۱۳۰ هجری، رویداد علمی بزرگی در راستای دستیابی به فهم عمیق‌تر از منبع عظیم و سرشار «حدیث» رخ داد و آن پیدایش نهضت شرح نگاری بود که طی آن عالمان امامیه، بخش مهم و حجم اعجاب‌آوری از احادیث ائمه را مورد تدبّر و تفقه قرار دادند و حاصل تأملات و دریافت‌های خورد را در قالب توضیح و شرح به رشته تحریر درآوردند.

شرح نگاری ها

شرح نگاریها

۱. شرح اربعون حديثاً. تأليف شيخ بهائي، متوفای ۱۰۳۱ هجری.

۲. شرح اصول الكافي، تأليف صدرالمتألهين شيرازي، متوفای ۱۰۵۰ هجری.

۳. شرح الاصول و الروضه من الكافي، تأليف ملا صالح مازندراني، متوفای ۱۰۸۰ هجری.

۴. شرح مصباح الشريعه، تأليف عبدالرزاق گيلاني، متوفای سده يازدهم.

۵. مراه العقول (شرح كتاب كافي)، تأليف علامه محمد باقر مجلسي، متوفای ۱۱۱۰ یا ۱۱۱۱ هجری.

۶. عين الحياه (شرح حديث بلند پیامبر خطاب به اباذر غفاري)، همان نویسنده.

۷. نور الانوار في شرح الصحيفه السجديه، تأليف سيد نعمت الله جزايري، متوفای ۱۱۱۲ هجری.

۸. رياضی السالکين (شرح صحيفه سجديه)، تأليف سيد علي خان كبير، متوفای ۱۱۲۰ هجری.

۹. شرح غرر الحکم، تأليف آقا جمال خوانساری، متوفای ۱۱۲۵ هجری.

دوره چهارم

دوره توقف و رکود

دوره چهارم: دوره وقفه و رکود

الف) شیعه

از سده دوازدهم تا آغاز سده پانزدهم به مدت سه قرن نگارش کتاب‌های اخلاقی روایی قابل توجه و با حدنصاب علمی متوقف شد و اثر شایان‌ذکری تألیف نشد؛ آری در اوایل سده چهاردهم میرزا حسین نوری طبرسی، متوفایی ۱۳۲۰ هجری، هنگامی که در نگارش مستدرک الوسائل به «کتاب الجهاد» رسید، به موازات وسائل الشیعه، یکصد و یک باب برای احادیث اخلاقی، که در وسائل الشیعه نیامده، اختصاص داد؛ بدین ترتیب بخشی از مجلدات ۱۱ و ۱۲ مستدرک الوسائل (حدود ۴۵۰ صفحه) را می‌توان در شمار سلک کتب اخلاقی نقلی آورد. ولی پس از نگارش مجلدات ۴ و ۵ الوافی و ۱۳ جلد اخلاقی بحارالانوار، و خصوصاً تنظیم و تبویب احادیث اخلاقی در قالب ۱۰۱ باب توسط شیخ حرّ عاملی، که میرزای نوری هم دقیقاً همان را الگوی تدوین اثر خود قرار داده و عناوین جدیدی ابداع نکرده، نمی‌توان این اثر را در تاریخ علم و تولید دانش گام جدی تلقی کرد.

دوره چهارم: دوره وقفه و رکود

(ب) اهل سنت

دوره رکود و توقف اخلاقی نگاری روایی، برای اهل سنت از سده یازدهم آغاز می شود و به مدت چهار قرن تا اواسط ساله چهاردهم امتداد می یابد. در این دوره تألیفات کم اهمیتی، که به شکل غیراصولی و بدون دغدغه اخلاقی پژوهانه نگاشته شده، به چشم می خورد که حتی در حد و اندازه آثار ادوار پیشین نیز ارزیابی نمی شوند، چه رسد به اینکه بخواهند نماینده پیشرفت این علم در دوره های بعدی باشند.

دوره پنجم

دوره تجدید و احیا

دوره پنجم: دوره تجدید و احیا

الف) شیعه

این مقطع از نیمه دوم ساله چهاردهم آغاز شده و تاکنون ادامه دارد که برای رویکرد اخلاق نقلی شیعه دوره پنجم و برای اهل سنت دوره چهارم تلقی می‌شود. خصوصیت این دوره آن است که پژوهش‌های قرآنی در رویکرد اخلاق نقلی مورد توجه ویژه قرار گرفت و آثار بی‌سابقه‌ای در شکل اختصاصی درباره اخلاق و حیانی به رشته تحریر درآمد و البته در کنار این ویژگی، کتاب‌هایی نیز در اخلاق روایی تألیف شده است که خصوصیت آن‌ها در این است که جملگی محصول کار گروهی هستند.

دوره پنجم: دوره تجدید و احیا

در مورد اخلاق و حیانی، در دوره معاصر سه اثر درخور توجه تألیف یافته است:

۱. اخلاق در قرآن، در سه جلد، تألیف آیت‌الله مکارم شیرازی (معاصر)

۲. مبادی و مراحل اخلاق، در دو جلد، تألیف آیت‌الله جوادی آملی (معاصر).

۳. اخلاق در قرآن، در سه جلد، تألیف آیت‌الله مصباح یزدی (معاصر).

در این دوره دو اثر روایی نیز در جهان تشیع به رشته تحریر درآمده است:

۱. جامع احادیث الشیعه، تألیف گروهی از محققان و زیر نظر آیت‌الله سید حسین

طباطبایی بروجردی، متوفای ۱۳۸۱ هجری.

۲. موسوعه میزان الحکمه، تألیف گروهی از محققان و زیر نظر آیت‌الله محمد محمدی

ری‌شهری (معاصر) بخشی از جلد ۱۶، همه جلد ۱۷ و بخشی از جلد ۱۸ جامع احادیث

الشیعه بالغبر حدود ۹۰۰ صفحه و طی ۸۹ باب تحت عنوان «أبواب جهاد النفس» به

گستره قابل توجهی از سرفصل‌های اخلاقی اختصاص یافته است.

موسوعه میزان الحکمه

موسوعه میزان الحکمه، مرحله دوم و گسترش یافته اثری روایی است که پیش از این با عنوان میزان الحکمه توسط محمد محمدی ری شهری تألیف یافته بود، در این مرحله که با کار گروهی و زیر نظر مؤلف صورت می‌پذیرد، هر یک از سرفصل‌های میزان الحکمه در حجم یک تکنگاری مبسوط گسترش می‌یابد.

تاکنون چندین تکنگاری اخلاقی از این مجموعه بزرگ از چاپ خارج شده مانند: المحبه فی الكتاب و السنه.

این مجلدات بر سه بخش هستند: آیات قرآنی مربوط به موضوع، روایات باب و توضیحات مفید درباره فضای کلی مربوط به محورهای احادیث. شایان ذکر است که در موسوعه میزان الحکمه از پارهای منابع حدیثی اهل سنت هم به‌عنوان مأخذ استفاده شده است.

دوره پنجم: دوره تجدید و احیا

ب) اهل سنت

در حوزه اخلاق قرانی از سویی اهل سنت در این دوره سه اثر قابل اعتنا تولید شده است:

۱. دستور الاخلاق فی القرآن، تألیف دکتر محمد عبدالله درّاز (معاصر)؛

۲. موسوعه اخلاق القرآن، ۶ جلد در ۳ مجلد، تألیف دکتر احمد شرباصی (معاصر)؛

۳. وقفات تربویه فی ضوء القرآن الکریم، ۸ جلد در ۶ مجلد، تألیف عبدالعزیز بن ناصر الجلیل (معاصر).

همچنین در این دوره یک اثر روایی اخلاقی قابل توجه نیز تدوین شده که عبارت است از موسوعه نضره النعیم فی اخلاق الرسول الکریم.

بحث ویژه: مهمترین تحول در اخلاق نقلی؛ اخلاق استنباطی (فقه الاخلاق)

تعریف فقه الاخلاق :

علمی است که به استنباط کلیه احکام اخلاقی از منابع دینی اخلاق (کتاب و سنت) می پردازد

تعریف اصول فقه الاخلاق:

علمی است که به قواعد کلی استنباط احکام اخلاقی از منابع دینی اخلاق می پردازد

زمان آغاز وسابقه این شاخه

از سالهای میانی دهه ۸۰ (حدود دو دهه)

بحث ویژه: مهمترین تحول در اخلاق نقلی؛ اخلاق استنباطی (فقه الاخلاق)

❖ اختلاف در اصطلاح

❖ آثار ایت اله محمد صادق صدر و ایت اله اعرافی فقهی اند و نه اخلاقی

❖ نمونه فقه الاخلاق

❖ سبک بخشندگی معصومین ، کاظم دلیری

❖ سبک عبادت معصومین، کاظم دلیری

❖ برخی آثار حجت الاسلام امیر غنوی

❖ نمونه آثار اصول فقه الاخلاق

❖ استنباط حکم اخلاقی از ادله لفظی ، محمد عالم زاده نوری

❖ استنباط حکم اخلاقی از سیره معصومین، محمد عالم زاده نوری

چکیده

۱. دوره سوم اخلاق نقلی از سده یازدهم با نگارش موسوعه‌های روایی و شرح بر آن‌ها از آغاز می‌شود که عظیم‌ترین آن‌ها، بحارالانوار، مشتمل بر ۱۱۰ جلد زیر نظر علامه مجلسی تدوین یافت.
۲. وسائل الشیعه، که مجموعه احادیث فقهی است، در باب جهاد علیه کفار، بحث جهاد با نفس را آغاز و ۱۰۱ باب از احادیث اخلاقی را آورده است.
۳. سیزده جلد از مجلدات بحارالانوار به اخلاقی پرداخته است که تنظیم و تبویب آن‌ها بر اسلوب کتاب کافی شیخ کلینی می‌باشد.
۴. سده دوازدهم تا آغاز سده پانزدهم دوره رکود و وقفه در نگارش کتاب‌های اخلاقی است و در آنچه نگاشته شده، الگوی تدوین متقدمین به کاررفته است.
۵. در دوره تجدید و احیاء، پژوهش‌های قرآنی در اخلاق نقلی وارد می‌شود و اخلاق و حیانی شکل می‌گیرد.
۶. دوره تجدید، از نیمه دوم سده چهاردهم آغاز شده و تا به امروز ادامه دارد.
۷. اخلاق در قرآن، تالیف آیت‌الله مکارم و مبادی و مراحل اخلاق، تألیف آیت‌الله جوادی آملی و نیز اخلاق در قرآن، تألیف آیت‌الله مصباح سه اثر درخور توجه شیعی در حوزه اخلاق و حیانی است.
۸. جامع احادیث الشیعه و میزان الحکمه، موسوعه‌هایی هستند که در این دوره نگارش یافته‌اند.
۹. موسوعه نضرة النعمیم، از آثار روایی اهل سنت در این دوره می‌باشد.
۱۰. مهم‌ترین رویداد علمی متاخر، ظهور رویکرد و جریان فقه الاخلاق در حوزه‌های معاصر شیعه است.